

Konrad Zieliński
UMCS w Lublinie – PWSZ w Zamościu
zielinski_2001@yahoo.com

Żydzi w czasie Wielkiej Wojny w pracach polskich badaczy. Przyczynek do historiografii

*The Jews during the First World War
in the Polish historiography. Remarks*

Streszczenie:

W ostatniej dekadzie pojawiły się opracowania poświęcone sytuacji ludności żydowskiej w czasie Wielkiej Wojny i pierwszych latach po jej zakończeniu, względnie prace, których autorzy w mniejszym lub większym stopniu uwzględniają ten okres. W przeciwieństwie do dawniejszej historiografii, gdzie zajmowano się przede wszystkim relacjami politycznymi, dyplomatycznymi, stosunkami gospodarczymi czy „zderzeniem” Żydów niemieckich z *Ostjuden*, tak w polskiej, jak w obcej historiografii pojawiły się publikacje związane z życiem kulturalno-oświatowym, opieką społeczną, działalnością charytatywną czy stosunkami polsko-żydowskimi. Coraz większe zainteresowanie wzbudzają też zajścia antysemityczne i pogromy, których widownią stały się ziemie polskie jesienią 1918 roku, w pierwszych miesiącach Polski niepodległej i w czasie wojny polsko-bolszewickiej.

Słowa kluczowe: Żydzi, pierwsza wojna światowa, ziemie polskie, polska historiografia

Abstract:

In the last decade we have witnessed the appearance of articles on the situation of the Jewish population during the Great War and its aftermath; some authors had also taken this period into consideration in their books. The older historiography dealt primarily with political, diplomatic and economic relations or ‘clash’ between the German Jews and *Ostjuden*. Both in Polish as in a foreign historiography appeared publications related to the cultural life, charity or education as well as the Polish-Jewish relations. In the last years more and more attention is drawn to the anti-Semitic incidents and pogroms in autumn of 1918, during the first months of independence, and throughout the Polish-Bolshevik war.

Keywords: Jews, First World War, Polish lands, Polish historiography

1. Wprowadzenie

W 2014 roku mija setna rocznica wybuchu pierwszej wojny światowej. Mimo iż w Polsce, choć na skalę mniejszą niż w krajach Europy Zachodniej, rocznica wybuchu wojny została zauważona, a towarzyszyły i towarzyszą jej zarówno artykuły okolicznościowe w prasie, jak wystawy, wernisaże i – choć rzadziej – publikacje, to pierwsza wojna światowa w powszechnej świadomości pozostaje dalece w tyle za hekatombą z lat 1939-1945. A wszak zjawisko bieżącego uchodźstwa, które dotknęło mieszkańców ziem polskich, zniszczenia i niepokoje społeczne były czynnikami, które w wielkim stopniu naznaczyły miniony wiek, zwłaszcza w naszej części Europy. Sto lat temu, w październiku 1914 r. ostatni ambasador Francji w carskiej Rosji, Maurycy Paléologue, zanotował w swym dzienniku, że „wojna ta jest dla Żydów z Polski i z Litwy jednym z najcięższych doświadczeń, jakie kiedykolwiek zaznali”. I dalej:

"Kilkaset tysięcy musiało opuścić miejsca swego zamieszkania, Łódź, Kielce, Piotrków, Iwangród, Skierniewice, Włocławek, Suwałki, Grodno, Białystok etc. Prawie wszędzie tułactwo oplakane miało jako preludium zniszczenia sklepów, synagog, mieszkań. Kilka tysięcy schroniło się do Warszawy i do Wilna, większość błąka się to tu, to tam, niczym stado. Jest to cud, że jeszcze nie było pogromów, morderstw organizowanych. Ale nie ma dnia, aby w strefie wojennej nie powieszono kilku Żydów pod najsłabszym nawet pretekstem szpiegostwa"¹.

Wojna, towarzyszące jej wydarzenia i następstwa przyniosły nie tylko tragedię narodu żydowskiego i nacji europejskich, ale „wywróciły” niemal losy tej części świata, doprowadziły do upadku starych monarchii, a jej zakończenie przyniosło nową mapę Europy i ustaliło nowy układ sił na świecie. W przypadku ludności żydowskiej w Europie Środkowo-Wschodniej lata 1914-1918 to także nie mający precedensu rozwój życia społeczno-kulturowego, polaryzacja stanowisk politycznych i rozwój syjonizmu, wreszcie znalezienie się w obliczu zupełnie czasem odmiennych realiów: politycznych, gospodarczych, kulturowych i obyczajowych.

Losy ludności żydowskiej w Europie Środkowo-Wschodniej w latach Wielkiej Wojny, w tym na ziemiach polskich, były już przedmiotem badań, jakkolwiek wiele spraw wymaga jeszcze wyjaśnień. Bogata literatura naukowa na temat pierwszej wojny powstała w Europie Zachodniej i Stanach Zjednoczonych, przy czym niektóre opracowania poświęcone były ludności żydowskiej, w tym udziałowi Żydów w wysiłku militarnym Niemiec i Austro-Węgier w czasie zmagania wojennych. Na temat żołnierzy wyznania mojżeszowego w szeregach niemieckich i c. i k. armii, z których

¹ M. Paléologue, *Rosja carów w czasie Wielkiej Wojny*, w: *Polska w pamiętnikach Wielkiej Wojny 1914-1918*, wybór i oprac. M. Sokolnicki, Warszawa 1925, s. 303-304.

część stacjonowała na ziemiach polskich, istnieje dość obszerna literatura, zarówno sprzed 1939 r., jak i po drugiej wojnie światowej. W historiografii anglosaskiej i wśród autorów izraelskich najczęściej zajmowano się stosunkami politycznymi i dziejami myśli politycznej w tym okresie, zwłaszcza syjonizmem i Agudą, jak popularnie nazywano pierwszą, nowoczesnie pomyślaną partię Żydów ortodoksyjnych Agudas Isroel. Dość dobrze udokumentowany jest rozwój żydowskiego ruchu socjalistycznego i udział oraz stosunek Żydów do rewolucyjnych wydarzeń w Rosji w pierwszych dekadach XX wieku, a autorzy poszczególnych prac siłą rzeczy zajmowali się także sytuacją na ziemiach polskich wchodzących w skład imperium carskiego. W języku rosyjskim i ukraińskim ukazały się m.in. prace zbiorowe dotyczące sytuacji ludności żydowskiej w guberniach rosyjskich, ukraińskich i białoruskich – niektórzy współautorzy zajmowali się również okresem pierwszej wojny, wojny domowej i wojny polsko-bolszewickiej².

Jakkolwiek polscy autorzy wyniki swych badań ogłaszają w czasopismach i pracach obcojęzycznych, głównie materiałach pokonferencyjnych, w niniejszym tekście chciałbym przypomnieć niektóre dawniejsze polskojęzyczne opracowania, jak również wskazać na artykuły i pozycje książkowe opublikowane w ostatniej dekadzie, które mogą okazać się przydatne badaczom zajmującym się szeroko rozumianymi studiami żydowskich w tym okresie. Celem jest również wskazać te obszary badawcze, które nie doczekały się jeszcze obszerniejszych opracowań.

2. Stan badań

W ostatnich latach na rynku wydawniczym w Polsce pojawiły się pozycje książkowe dotyczące sytuacji Żydów w tym okresie, w innych znajdujemy ustępy poświęcone ludności żydowskiej, ukazało się też wiele artykułów. Mimo to polskojęzyczne prace powstałe przed rokiem 1989, w tym klasyczne już dzieła przedwojenne, podobnie jak dawniejsze opracowania autorów zagranicznych, nie straciły na swej aktualności. Przypomnijmy, że przed 1939 r. opublikowano przynajmniej kilkanaście artykułów dotyczących przede wszystkim życia politycznego Żydów w Królestwie Polskim, a także stosunków polsko-żydowskich. Wiele z nich zamieszczono w znanym opracowaniu *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, a dotyczyły głównie stosunków warszawskich. Ich autorzy, m.in. Samuel Hirschhorn, Arieħ Tartakower, Izaak Schiper

² Obszerniejsza bibliografia prac obcojęzycznych w książce: K. Zieliński, *Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach Królestwa Polskiego w czasie pierwszej wojny światowej*, Lublin 2005, s. 439-464. Warto także zajrzeć na strony internetowe międzynarodowego projektu naukowego „1914-1918-online: International Encyclopedia of the First World War”, <http://www.1914-1918-online.net/>; [dostęp: 06.10.2014].

niemal zupełnie pomijali ośrodki prowincjonalne, Galicję, ale także część Królestwa Polskiego znajdującą się pod okupacją austro-węgierską³. Osąd niektórych wydarzeń przez autorów i współautorów nie zawsze był przy tym obiektywny – dość łatwo odczytać ich sympatie i antypatie polityczne, co sprawia, że korzystanie z tych artykułów wymaga pewnej ostrożności, choć z drugiej strony praca *Żydzi w Polsce Odrodzonej* może być traktowana jako ważny dokument życia społecznego i politycznego oraz źródło w badaniach nad biografiami twórców dzieła, skądinąd znanych publicystów, działaczy politycznych i społecznych. Wspomniany wyżej Schiper jest też autorem do dziś bardzo przydatnej i wręcz fundamentalnej dla badań nad społecznością żydowską pracy zatytułowanej *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*⁴.

Z prac wydanych po 1945 r. warto przypomnieć m.in. artykuł Józefa Lichtena, który zajmował się głównie zjawiskiem asymilacji jako nurtem ideologicznym i ruchem politycznym⁵. Częściowo do ustaleń Lichtena nawiązuje znana praca Aleksandra Hertza *Żydzi w kulturze polskiej*, w której autor wiele uwagi poświęca także zjawisku wykluczenia i „wychodzeniu z kasty” przedstawicieli ludności żydowskiej⁶. Dla zajmujących się pierwszą wojną, w tym kwestią żydowską na ziemiach polskich, fundamentalne znaczenie, mimo iż problematyka żydowska została tam tylko zasygnalizowana, mają prace Jerzego Holzera i Jana Molendy oraz Janusza Pajewskiego, a także skromna objętościowo praca Tomasza Schramma⁷. Podobnie, zajmujący się problematyką żydowską na ziemiach polskich powinni znać prace Mariusza Korzeniowskiego dotyczącą uchodźstwa z ziem polskich w latach wojny⁸, jak również książkę Janusza Szczepańskiego o postawach społeczeństwa polskiego wobec wojny 1920 roku⁹. O organizacji Generał-Gubernatorstwa Warszawskiego pisał

³ *Żydzi w Polsce Odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, t. I-II, red. I. Schiper, A. Tartakower, A. Hafflika, Warszawa 1936.

⁴ I. Schiper, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937.

⁵ J. Lichten, *O asymilacji Żydów w Polsce od wybuchu pierwszej wojny światowej do końca drugiej wojny (1914-1945)*, „Zeszyty Historyczne”, 1977 nr 42.

⁶ A. Hertz, *Żydzi w kulturze polskiej*, Warszawa 2003.

⁷ J. Holzer, J. Molenda, *Polska w pierwszej wojnie światowej*, Warszawa 1963; J. Pajewski, *Odbudowa Państwa Polskiego 1914-1918*, Warszawa 1980; T. Schramm, *Wygrać Polskę: 1914-1918*, Warszawa 1989.

⁸ M. Korzeniowski, *Na wygnanym szlaku... Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na Białorusi w latach 1915-1918*, Lublin 2001; tegoż, *Tulaczy los: uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej*, Lublin 2007.

⁹ J. Szczepański, *Spółczesność Polski w walce z najazdem bolszewickim 1920 roku*, Warszawa – Pułtusk 2000. Także: K. Zieliński, *O Polską Republikę Rad. Działalność polskich komunistów w Rosji Radzieckiej 1918-1922*, Lublin 2013.

Wojciech Szwarc¹⁰, zaś obszar okupacji austro-węgierskiej był przedmiotem badań Jana Lewandowskiego¹¹. Niezmiernie ważne jest dzieło Andrzeja Chwalby pod wymownym tytułem *Samobójstwo Europy*, i jakkolwiek dzieje ludności żydowskiej na ziemiach polskich nie są oczywiście głównym przedmiotem zainteresowań autora, jest to pierwsza polska synteza dziejów Wielkiej Wojny i jako taka winna być uznana za lekturę obowiązkową wszystkich zainteresowanych tematem¹².

W okresie po 1989 r. ukazało się sporo opracowań na temat ludności żydowskiej w latach pierwszej wojny, przy czym zainteresowania ich autorów kierowały się głównie na stosunki polsko-żydowskie i różne aspekty obecności Niemiec na Wschodzie, w tym w Królestwie Polskim. Piotr Wróbel jest autorem kilku opracowań dotyczących ludności żydowskiej, przy czym badacz ten nie zajmował się w zasadzie ośrodkami prowincjonalnymi i terenami okupacji austro-węgierskiej, analizując przede wszystkim stosunki warszawskie, skądinąd ważne dla terenu całego Królestwa Polskiego¹³. Kongresówki również dotyczy moja praca na temat stosunków polsko-żydowskich w omawianym okresie¹⁴.

Innych badaczy, w tym autorów licznych w polskiej historiografii powojennej monografii poświęconych pierwszej wojnie losy ludności żydowskiej zajmowały mniej, jakkolwiek warto wspomnieć przede wszystkim prace Jana Molendy i Marka

¹⁰ W. Szwarc, *Działania Tymczasowej Rady Stanu i Rady Regencyjnej na rzecz przejścia cywilnego zarządu w Królestwie Polskim (1917-1918)*, w: *Studia z historii państwa, prawa i idei*, red. A. Korobowicz, H. Olszewski, Lublin 1997; tegoż, *Podstawy prawne działalności policyjnej okupacyjnego zarządu cywilnego w Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim i organizacja jego aparatu wykonawczego (1915-1918)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, 1973 vol. XX, 5, sectio G; tegoż, *Uprawnienia i działalność policyjna niemieckiego zarządu wojskowego w Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim (1915-1918)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, 1972 vol. XIX, 8, sectio G.

¹¹ J. Lewandowski, *Królestwo Polskie pod okupacją austriacką 1914-1918*, Warszawa 1980; tegoż, *Królestwo Polskie wobec Austro-Węgier 1914-1918*, Warszawa-Lódź 1986. Przedwojenne opracowanie na zbliżony temat, zobacz: G. Łowczowski, *Organizacja etapów wojska austriacko-węgierskiego i administracja terenami okupowanymi na froncie wschodnim podczas wojny 1914-1918*, Warszawa 1933.

¹² A. Chwalba, *Samobójstwo Europy. Wielka wojna 1914-1918*, Kraków 2014.

¹³ P. Wróbel, *Przed odzyskaniem niepodległości*, w: *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce*, red. J. Tomaszewski, Warszawa 1993; tegoż, *Wielka rozszada. Syjoniści warszawscy pomiędzy Niemcami a Rosją w czasie I wojny światowej*, „Midrasz”, 2001 nr 11; tegoż, *Zarys dziejów Żydów na ziemiach polskich w latach 1880-1918*, Warszawa 1991.

¹⁴ K. Zieliński, *Stosunki polsko-żydowskie...*; z nowszych prac tego autora na temat pierwszej wojny, zobacz: *Żydzi na ziemiach polskich w pierwszym roku Wielkiej Wojny*, „Midrasz”, 2014 nr 3.

Przeniosło¹⁵. Ostatni autor, zajmujący się ludnością wiejską głównie w Królestwie Polskim i stosunkiem polskiej wsi do niepodległości, sporo miejsca w swych pracach poświęca kwestii żydowskiej i stosunkowi chłopów do Żydów¹⁶. Podobny do siebie charakter mają dwa opracowania zbiorowe, opublikowane staraniem środowisk naukowych odpowiednio Kielc i Białegostoku: *Społeczeństwo polskie w dobie I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej* oraz *Lata Wielkiej Wojny – dojrzewanie do niepodległości 1914-1918*¹⁷. Wśród licznych, zawartych tam artykułów są także teksty poświęcone ludności żydowskiej, względnie poruszające ten wątek.

Jakkolwiek chronologicznie wykraczająca poza lata 1914-1918, z uwagi na ważne wątki biograficzne, istotna w badaniach nad pierwszą wojną jest praca Szymona Rudnickiego o żydowskich parlamentarzystach w Drugiej Rzeczypospolitej¹⁸. Dla rekonstrukcji obrazu życia społeczno-politycznego i gospodarczego ludności żydowskiej w latach Wielkiej Wojny bez wątpienia przydatne są opracowania dotyczące międzywojnia, zarówno te wydane przed jak i po roku 1989, żeby wspomnieć tylko prace Jerzego Tomaszewskiego, Szyji Bronszejna, czy Biny Garncarskiej-Kadary¹⁹. Katarzyna Szop-Rutkowska podjęła próbę nakreślenia relacji polsko-żydowskich w międzywojennym Białymstoku, zaskakująco niewiele miejsca poświęcając pierwszej wojnie i wojnie 1920 roku, co dziwi choćby z uwagi na fakt, iż Białystok był w latach wojny może najsilniejszym ośrodkiem żydowskiego ruchu robotniczego i ze względu na rolę miasta w zmaganiach polsko-bolszewickich²⁰. Akulturacji i asymila-

¹⁵ J. Molenda, *Chłopi. Naród. Niepodległość. Kształtowanie się postaw narodowych i obywatelskich chłopów w Galicji i Królestwie Polskim w przededniu odrodzenia Polski*, Warszawa 1999; M. Przeniosło, *Chłopi Królestwa Polskiego w latach 1914-1918*, Kielce 2003.

¹⁶ Tegoż, *Problematyka żydowska w prasie ludowej w latach I wojny światowej*, w: *Ortodoksja – Emancypacja – Asymilacja. Studia z dziejów ludności żydowskiej na ziemiach polskich w okresie rozbiorów*, red. K. Zieliński, M. Adamczyk-Garbowska, Lublin 2003.

¹⁷ *Społeczeństwo polskie w dobie I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej*, red. R. Kołodziejczyk, Kielce 2001; *Lata Wielkiej Wojny – dojrzewanie do niepodległości 1914-1918*, red. D. Grinberg, J. Snopko, G. Zackiewicz, Białystok 2007.

¹⁸ Sz. Rudnicki, *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004.

¹⁹ Sz. Bronszejn, *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym. Studium statystyczne*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1963; A. Cała, *Asymilacja Żydów w Królestwie Polskim (1864-1897)*, Warszawa 1989; B. Garncarska-Kadary, *Żydowska ludność pracująca w Polsce 1918-1939*, Warszawa 2001; *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce*, red. J. Tomaszewski, Warszawa 1993; tegoż, *Rzeczpospolita wielu narodów*, Warszawa 1985; tegoż, *Zarys dziejów Żydów w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1990.

²⁰ K. Szop-Rutkowska, *Próba dialogu. Polacy i Żydzi w międzywojennym Białymstoku*, Kraków 2008.

cji w jej różnych odsłonach, jako nurtu ideologicznego jak i fenomenu społecznego dotyczy książka Anny Landau-Czajki²¹.

Lata 1914-1915 uwzględnił Krzysztof Lewalski w książce *Kościół chrześcijański w Królestwie Polskim wobec Żydów w latach 1855-1915*. Autor zajął się m.in. reakcją kościołów i związków wyznaniowych wobec zjawisk antyżydowskich w pierwszym roku Wielkiej Wojny oraz wydarzeniami poprzedzającymi jej wybuch, które w wielkim stopniu zdeterminowały relacje polsko-żydowskie: echami kijowskiego procesu Bejlisa i warszawskimi wyborami do IV Dumy. Gros miejsca autor poświęcił postawie Kościoła katolickiego²². Roli Kościoła w utrwalaniu antyżydowskich stereotypów wiele uwagi poświęca też Alina Cała, choć okres dotyczący pierwszej wojny w jej rozważaniach na temat dyskursu antysemitycznego zdominowała analiza retoryki Narodowej Demokracji²³. Szerzej myślą polityczną endecji i endecką publicystyką ze wskazaniem na okres powojenny, nie tylko w kontekście żydowskim, zajmuje się Ewa Maj²⁴. Dla pełniejszego obrazu dyskursu antysemitycznego narodowych demokratów warto zajrzeć do prac Małgorzaty Domagalskiej²⁵.

Warto także wymienić książki Aleksandra Achmatowicza i Mirosława Wierchowskiego, nie dotyczące wprawdzie kwestii żydowskiej czy problemu stosunków polsko-żydowskich, niemniej wnoszące wiele interesujących informacji, zwłaszcza dla okresu poprzedzającego wybuch wojny i pierwszego roku jej trwania²⁶. Skromnym uzupełnieniem, liczącej sobie już blisko pół wieku, mimo to wciąż bardzo przydatnej pracy M. Wierchowskiego, zajmującego się kwestiami polskimi w rosyjskiej Dumie Państwowej, jest mój artykuł dotyczący parlamentarzystów żydowskich i problematyki żydowskiej w Dumie²⁷.

²¹ A. Landau-Czajka, *Syn będzie Lech... Asymilacja Żydów w Polsce międzywojennej*, Warszawa 2006.

²² K. Lewalski, *Kościół chrześcijański w Królestwie Polskim wobec Żydów w latach 1855-1915*, Wrocław 2002. Tego autora jeszcze: „Zwiastun Ewangeliczny” – pismo Polaków-ewangelików w Królestwie Polskim wobec kwestii żydowskiej na przełomie XIX i XX wieku, „Biuletyn ŻIH”, 1999 nr 4. O echem procesu Bejlisa w Polsce także: J. Żyndul, *Bejlis, czyli polska reakcja na proces kijowski*, „Kwartalnik Historii Żydów”, 2009 nr 4.

²³ A. Cała, *Żyd – wróg odwieczny? Antysemityzm w Polsce i jego źródła*, Warszawa 2012.

²⁴ E. Maj, *Komunikowanie polityczne Narodowej Demokracji 1918-1939*, Lublin 2011.

²⁵ Przykładowo: M. Domagalska, *Antysemityzm dla inteligencji? Kwestia żydowska w publicystyce Adolfa Nowaczyńskiego na łamach „Myśli Narodowej” 1921-1934 i „Prosto z mostu” 1935-1939*, Warszawa 2004.

²⁶ A. Achmatowicz, *Polityka Rosji w kwestii polskiej w pierwszym roku Wielkiej Wojny 1914-1915*, Warszawa 2003; M. Wierchowski, *Sprawy Polski w III i IV Dumie Państwowej*, Warszawa 1966.

²⁷ K. Zieliński, *Problematyka żydowska i deputowani-Żydzi w rosyjskiej Dumie Państwowej (1906-1914)*, w: *Z dziejów pewnego eksperymentu. Parlamentaryzm rosyjski na progu XX stulecia w kon-*

Niezwykle interesująco zapowiada się wielka monografia gminy żydowskiej w Warszawie autorstwa Rafała Żebrowskiego, jakkolwiek rzecz dotyczy dwudziestolecia międzywojennego²⁸. Generalnie, w większości opracowań dotyczących społeczności żydowskich poszczególnych miejscowościach lata 1914-1918 traktowano najczęściej jako zamknięcie okresu poprzedniego lub ewentualnie wstęp do prac dotyczących międzywojnia²⁹. Dotyczy to zarówno opracowań poświęconych wyłącznie społeczności żydowskiej, jak i o charakterze ogólnym³⁰. W obu przypadkach lata 1914-1918 reprezentowane są marginalnie, i jak dotąd powstało niewiele prac na temat ludności żydowskiej w czasie pierwszej wojny światowej³¹.

Wiele informacji na temat reakcji amerykańskiego rządu, diaspory żydowskiej i amerykańskiej opinii publicznej wobec fali pogromów i zająć antysemitycznych na ziemiach polskich jesienią 1918 i w pierwszych miesiącach niepodległości wnosi praca Przemysława Różańskiego *Stany Zjednoczone wobec kwestii żydowskiej w Polsce 1918-1921*³². Autor w oparciu o bogatą bazę źródłową, znacznie poszerzył, zgłębił i zweryfikował ustalenia zawarte w niewielkim objętościowo opracowaniu Tadeusza Radzika, wydanym wiele lat wcześniej³³. Różański prześledził w niej proces dojrzewania decyzji, a potem skłonienia do podpisania czy narzucenia nowo powstałym

tekście kształtowania się świadomości politycznej narodów imperialnej Rosji, red. A. Duszyk, K. Latawiec, M. Mądzik, Radom 2008.

²⁸ Pierwszy tom: R. Żebrowski, *Żydowska Gmina Wyznaniowa w Warszawie 1918-1939. W kręgu polityki*, Warszawa 2012.

²⁹ *Spolecność żydowska Radomia w I połowie XX wieku. Kultura-Zagłada-Rozproszenie*, red. Z. Wieczorek, Radom 2008; M. Fuks, *Żydzi w Warszawie. Życie codzienne, wydarzenia, ludzie*, Poznań-Daszewice 1992; E. Kopówka, *Żydzi w Siedlcach 1850-1945*, Siedlce 2009; M. Pawlina-Meducka, *Kultura Żydów województwa kieleckiego (1918-1939)*, Kielce 1993; A. Potocki, *Żydzi w Podkarpaciu*, Rzeszów 2004; W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793-1914*, Łódź 2001; K. Urbański, *Spolecność żydowska w Kielcach*, Kielce 1989; *Z dziejów społeczności żydowskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918-1939*, red. J. Doroszewski, T. Radzik, Lublin 1992; *Żydzi w Lublinie (Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina)*, red. T. Radzik, Lublin 1995; *Żydzi w Lublinie. Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina*, t. II, red. T. Radzik, Lublin 1998; *Żydzi w Zamościu i na Zamojszczyźnie. Historia – kultura – literatura*, red. W. Litwin, M. Szablowska-Zaremba, S. J. Żurek, Lublin 2012.

³⁰ Przykładowo: R. Renz, *Spolecności małomiasteczkowe w województwie kieleckim 1918-1939*, Kielce 1990; *Włodawa i wieś nadbużańska w epoce nowożytnej*, red. M. Bem, A. Duszyk, Włodawa – Radom 2007; *Życie codzienne w międzywojennym Radomiu*, red. G. Łuszkiewicz-Dzierżawska, Radom 2009.

³¹ K. Zieliński, *W cieniu synagogi. Obraz życia kulturalnego społeczności żydowskiej Lublina w latach okupacji austro-węgierskiej*, Lublin 1998; tegoż, *Żydzi Lubelszczyzny 1914-1918*, Lublin 1999.

³² P. Różański, *Stany Zjednoczone wobec kwestii żydowskiej w Polsce 1918-1921*, Gdańsk 2007.

³³ T. Radzik, *Stosunki polsko-żydowskie w Stanach Zjednoczonych Ameryki w latach 1918-1921*, Lublin 1988.

państwowemu Europie Środkowo-Wschodniej tzw. traktatu mniejszościowego. Przybliżył też zakulisowe starania organizacji żydowskich o podjęcie działań zmierzających w tym kierunku. Do ustaleń z przywołanej pracy P. Różański nawiązuje także w pierwszych rozdziałach książki dotyczącej polsko-amerykańskich relacji dyplomatycznych w kontekście kwestii żydowskiej i stosunkiem diaspory żydowskiej w USA do Polski w okresie późniejszym³⁴.

Arkadiusz Stempin jest autorem wydanej w ubiegłym roku książki pt. *Próba „moralnego podboju” Polski przez Cesarstwo Niemieckie w latach I wojny światowej*, w której jeden z rozdziałów poświęcony został wyłącznie kwestii żydowskiej³⁵. Autor zaprezentował politykę Niemiec na okupowanym terenie Królestwa Polskiego w zakresie polityki polityczno-kulturalnej, oświatowej i wyznaniowej. Choć w części poświęconej polityce wobec mniejszości żydowskiej nie brak pewnych uproszczeń i mniejszej wagi błędów, niewątpliwie zasługą autora jest nakreślenie niemieckich planów insurekcyjnych wobec Żydów, dyskusji, jaka toczyła się wokół planów reorganizacji szkolnictwa dla Żydów, omówienie roli szefa Wydziału Prasy przy Zarządzie Cywilnym warszawskiego Generalnego Gubernatorstwa Georga Cleinowa dla rozwoju prasy żydowskiej czy prześledzenie kulis tworzenia polskiej filii Agudy. Z punktu widzenia badań nad dziejami społeczności żydowskiej w latach wojny i okupacji największą zaletą pracy jest to, że Stempin wskazał na szereg niewykorzystywanych dotąd przez polskich historyków źródeł i opracowań, przede wszystkim niemieckojęzycznych wspomnień i pamiętników.

Generalnie, jeśli chodzi o badania dotyczące dziejów ludności żydowskiej i stosunków polsko-żydowskich w latach pierwszej wojny światowej, w polskiej literaturze przedmiotu najwięcej jest opracowań dotyczących Królestwa Polskiego i wydarzeń w Galicji, oraz, co rozumiałe, relatywnie mniej dotyczących Wielkopolski i Śląska. W przypadku Galicji dobrą podbudowę dla badań stosunków polsko-żydowskich w czasie wojny stanowi książka Marcina Sobonia dotycząca tych relacji

³⁴ P. Różański, *Amerykańscy Żydzi i amerykańska dyplomacja wobec kwestii żydowskiej w Polsce 1922-1930*, Gdańsk 2013. Przemysław Różański jest też autorem kilku artykułów przydatnych w badaniach nad zjawiskiem antysemityzmu, tu: fali pogromów, jaka przetoczyła się przez ziemie polskie wkrótce po odzyskaniu niepodległości: P. Różański, *Pogrom lwowski 22 listopada 1918 roku w świetle zeznań Organizacji Syjonistycznej złożonych przed Komisją Morgenthau*, „Kwartalnik Historii Żydów”, 2006 nr 3; tegoż, *Wilno, 19-21 kwietnia 1919 roku*, „Kwartalnik Historii Żydów”, 2006 nr 1.

³⁵ A. Stempin, *Próba „moralnego podboju” Polski przez Cesarstwo Niemieckie w latach I wojny światowej*, Warszawa 2013. W tej książce również obszerna bibliografia prac i edycji źródeł w języku niemieckim.

w dobie autonomicznej oraz opracowanie Małgorzaty Śliż³⁶. Poza liczącą sobie już dwie dekady monografią gminy krakowskiej pióra Andrzeja Żbikowskiego³⁷, warto odnotować też dwa opracowania Janusza Spyry dotyczące Śląska Cieszyńskiego, a więc obszaru dotąd właściwie nie penetrowanego przez badaczy³⁸. Wydarzeń z lat pierwszej wojny i okresu po jej zakończeniu dotyczą też niektóre artykuły z pracy zbiorowej pod red. Krzysztofa Jasiewicza *Świat NIEpożegnany*³⁹. Krzysztof Makowski jest autorem ważnej, historiograficznej pracy na temat Żydów w Poznańskim, w której nieco miejsca poświęcono również pierwszej wojnie⁴⁰.

Z nowszych opracowań ważna dla badaczy zajmujących się pierwszą wojną światową jest książka Marka Gałęzowskiego pt. *Na wzór Berka Joselewicza*, traktująca o udziale Żydów polskich w czynie legionowym. Autor z benedyktyńską wręcz cierpliwością i pracowitością odtworzył biogramy większości zewidencjonowanych legionistów-Żydów, prześledził ich szlak bojowy i losy powojenne⁴¹. Nie da się przecenić wartości tej pracy, zwłaszcza, choć nie tylko, dla biografistyki, szkoda jedynie, że Autor właściwie nie wspomniał o internowanych w Jabłonnej w czasie wojny polsko-bolszewickiej żołnierzach i oficerach żydowskich, wśród których prawdopodobnie byli również legionieści. Sprawa obozu pod Warszawą rozwiąła resztki złudzeń większości z tych, którzy wbrew wszelkim okolicznościom towarzyszącym zakończeniu działań wojennych, w tym pogromów, gotowi byli opowiedzieć się za ideą asymilacji i integracji z polskim społeczeństwem.

Swego rodzaju uzupełnieniem powyższej pracy jest katalog wystawy zorganizowanej przez Muzeum Historii Żydów Polskich w 2014 r. zatytułowanej: „Żyd,

³⁶ M. Soboń, *Polacy wobec Żydów w Galicji w dobie autonomicznej w latach 1868-1914*, Kraków 2011; M. Śliż, *Galicjyjscy Żydzi na drodze do równouprawnienia 1848-1914*, Kraków 2006. Recenzja tej książki: „Kwartalnik Historyczny”, 2009 nr 2. O Galicji jeszcze m. in.: K. Zieliński, *Uwagi na temat pogromów i zająć antysemitycznych w Galicji jesienią 1918 roku*, „Rocznik Mielecki” 2007-2008, t. X-XI; tegoż, *Żydzi galicyjscy w latach Wielkiej Wojny 1914-1918*, „Studia Żydowskie. Almanach”, 2011 nr 1.

³⁷ A. Żbikowski, *Żydzi krakowscy i ich gmina w latach 1869-1919*, Warszawa 1994.

³⁸ J. Spyra, *Żydowskie gminy wyznaniowe na Śląsku Austriackim (1742-1918)*, Katowice 2009; tegoż, *Żydzi na Śląsku Austriackim (1742-1918): Od tolerowanych Żydów do żydowskiej gminy wyznaniowej*, Katowice 2005.

³⁹ *Świat NIEpożegnany: Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII-XX wieku*, red. K. Jasiewicz, Warszawa 2004.

⁴⁰ K. Makowski, *Sila mitu. Żydzi w Poznańskim w dobie zaborów w piśmiennictwie historycznym*, Poznań 2004.

⁴¹ M. Gałęzowski, *Na wzór Berka Joselewicza. Żołnierze i oficerowie pochodzenia żydowskiego w Legionach Polskich*, Warszawa 2010.

Polak, Legionista 1914-1920⁴². Redaktorem katalogu, w którym znalazły się także obszernie teksty naukowe, jest Artur Tanikowski. Tenże jest autorem książki poświęconej Leopoldowi Gottliebowi, „oficjalnemu” malarzowi I Brygady Legionów Polskich, którego prace znalazły się na wspomnianej wystawie⁴³.

Okresu pierwszej wojny bądź jej reperkusji dotyczą artykuły poświęcone migracji m.in. ludności żydowskiej w czasie trwania działań wojennych i po ich zakończeniu⁴⁴. Wiele wnosi też opracowanie Jolanty Żyndul na temat postulowanych form autonomii kulturalno-narodowej, w którym autorka wiele uwagi poświęciła mniejszościom żydowskim w nowych państwach Europy Środkowo-Wschodniej⁴⁵.

Dla rekonstrukcji obrazu życia politycznego przydatne są prace dotyczące lub poruszające problem mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku, autorstwa przede wszystkim Andrzeja Chojnowskiego, a także lubelskiego środowiska politologicznego, m.in. Ewy Maj, Włodzimierza Micha, Krystyny Trembickiej, opracowania redakcyjne Jana Jachymka i Waldemara Parucha⁴⁶. Z autorów prac dotyczących m.in. udziału Żydów w Komunistycznej Partii Polski wymienić można Henryka Cimka⁴⁷. Kwestii żydowskiej w programach partii ludowych, socjalistycznych i narodowych poświęcone są dawniejsze artykuły m.in. Zygmunta Hem-

⁴² *Żyd, Polak, Legionista 1914-1920*, red. A. Tanikowski, Warszawa 2014. Katalog również w wersji anglojęzycznej, autorzy tekstów: Marcos Silber, Artur Tanikowski, Konrad Zieliński.

⁴³ A. Tanikowski, *Wizerunki człowieczeństwa, rytuały powszedniości. Leopold Gottlieb i jego dzieło*, Kraków 2011.

⁴⁴ K. Zieliński, *O tulactwie inaczej. Przymusowe migracje Żydów w latach I wojny światowej jako czynnik sprzyjający emancypacji*, „Kwartalnik Historii Żydów”, 2009 nr 3; tegoż, *Polscy komuniści w Rosji wobec ewakuacji i repatriacji ludności cywilnej i polskich jeńców wojennych w latach 1920-1925*, „Dzieje Najnowsze”, 2012 nr 1; tegoż, *Władze Królestwa Polskiego wobec reemigracji z Rosji w roku 1918*, „Studia Archiwalne”, 2006 t. 2.

⁴⁵ J. Żyndul, *Państwo w państwie? Autonomia narodowo-kulturalna w Europie Środkowowschodniej w XX wieku*, Warszawa 2000.

⁴⁶ A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1979; E. Maj, *Związek Ludowo-Narodowy 1919-1928. Studium z dziejów myśli politycznej*, Lublin 2000; W. Mich, *Obcy w polskim domu. Nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918-1939*, Lublin 1994; *Między rzeczywistością polityczną a światem iluzji: rozwiązania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku*, red. J. Jachymek, W. Paruch, Lublin 2001; K. Trembicka, *Między utopią a rzeczywistością. Myśl polityczna Komunistycznej Partii Polski (1918-1939)*, Lublin 2007; *Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku*, red. J. Jachymek, Lublin 1992; *Wizje i realia. Studia nad realizacją polskiej myśli politycznej XX wieku*, red. W. Paruch, K. Trembicka, Lublin 2002.

⁴⁷ H. Cimek, *Mniejszości narodowe w ruchu rewolucyjnym w II Rzeczypospolitej*, Rzeszów 2011.

merlinga, Jerzego Holzera, Szymona Rudnickiego i Romana Wapińskiego⁴⁸. Jeszcze w 1983 r. opublikowano numer „Znaku” poświęcony życiu politycznemu polskich Żydów⁴⁹. Szereg opracowań i esejów dotyczących poglądów na kwestię żydowską w XIX i XX w. napisał Michał Śliwa⁵⁰. Poglądy polityczne poszczególnych środowisk, partii i stronnictw żydowskich, ewentualnie korelacje między stronnictwami polskimi i żydowskimi przed 1914 rokiem były przedmiotem zainteresowań m.in. Jerzego Jedlickiego⁵¹. Udziału osób pochodzenia żydowskiego w polskim ruchu socjalistycznym i żydowskiego ruchu robotniczego, w tym Bundu dotyczą m.in. książki Henryka Piaseckiego i opracowania redakcyjne Feliksa Tycha⁵². Charakter źródłowy ma *Żydowska mozaika polityczna w Polsce 1917-1927 (Wybór dokumentów)* w opracowaniu Czesława Brzozy⁵³.

Z licznej literatury pamiętnikarskiej warto wspomnieć dziennik Anny Kahan, mieszkanki Siedlec, który ukazał się niedawno w języku polskim⁵⁴. Wiele informacji na temat życia codziennego, w tym relacji polsko-żydowskich i stosunku władz rosyjskich oraz okupacyjnych do ludności żydowskiej zawierają dwa tomy dziennika księdza Józefa Rokosznego, pełniącego posługę kapłańską w Sandomierzu i Rado-

⁴⁸ Z. Hemmerling, *Stronnictwa ludowe wobec Żydów i kwestii żydowskiej*, „Kwartalnik Historyczny”, 1989 nr 1-2; J. Holzer, *Polish Political Parties and Antisemitism*, „Polin. Studies in Polish Jewry”, 1999 vol. 8; tegoż, *Polska i żydowska lewica polityczna w II Rzeczypospolitej: Polacy wobec Żydów i kwestii żydowskiej; Żydzi wobec Polski i Polaków*, w: *Narody. Jak powstawały i jak wybijały się na niepodległość? Księga pamiątkowa dedykowana prof. Tadeuszowi Łepkowskiemu*, Warszawa 1989; Sz. Rudnicki, *From ‘Numerus Clausus’ to ‘Numerus Nullus’*, „Polin. A Journal of Polish-Jewish Studies”, 1987 vol. 2; R. Wapiński, *The Endecja and the Jewish Question*, „Polin. Studies in Polish Jewry”, 1999 vol. 12.

⁴⁹ „Znak”, 1983 nr 2-3, m.in. teksty Jerzego Holzera i Jacka Majchrowskiego: J. Holzer, *Żydowskie dążenia polityczne w II Rzeczypospolitej*; J. M. Majchrowski, *Problem żydowski w programach głównych obozów politycznych*.

⁵⁰ Większość z nich została zebrana w tomie: M. Śliwa, *Obcy czy swoi. Z dziejów poglądów na kwestię żydowską w Polsce w XIX i XX wieku*, Kraków 1997.

⁵¹ J. Jedlicki, *Intelektualiści oporni wobec fali antysemityzmu (Królestwo Polskie w latach 1912-1914)*, „Czasy Nowożytny”, 2003 t. XV; tegoż, *The End of the Dialogue. Warsaw 1907-1912*, w: *The Jews in Poland*, vol. II, ed. S. Kapralski, Cracow 1999.

⁵² H. Piasecki, *Sekcja Żydowska PPSD i Żydowska Partia Socjalno-Demokratyczna 1892-1919/1920*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1982; tegoż, *Żydowska Organizacja PPS 1893-1907*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1978. Nie tylko na temat Bundu: *Bund. 100 lat historii 1897-1997*, red. F. Tych, J. Hensel, Warszawa 2000.

⁵³ *Żydowska mozaika polityczna w Polsce 1917-1927 (Wybór dokumentów)*, oprac. Cz. Brzoza, Kraków 2003.

⁵⁴ A. Kahan, *Dziennik Anny Kahan. Siedlce 1914-1916*, Siedlce 2013.

miu, a także *Barucha Milcha galicyjskie wspomnienia wojenne 1914-1920*⁵⁵. Warto także przypomnieć dziś praktycznie zapomniane tzw. powstanie zamojskie w ostatnich dniach grudnia 1918 r., któremu towarzyszyły zajścia antysemickie, w opinii części współczesnych, o charakterze pogromu. Wspomnienia jednego z uczestników wydarzeń zamojskich, Piotra Grabczaka, opatrzone wybranymi dokumentami i współczesnymi relacjami prasowymi z przebiegu wydarzeń w Zamościu spisane już pół wieku temu w postaci długiego wywiadu mogą być dobrym punktem wyjścia zwłaszcza, że istnieją różnej proveniencji materiały archiwalne pomocne w zbadaniu tej sprawy⁵⁶. Koniecznie wspomnieć trzeba opracowane przez Alinę Całą autobiografie polskiej młodzieży żydowskiej z okresu międzywojennego przesyłane na konkurs zorganizowany przez wileńskie JIWO⁵⁷. Miejmy nadzieję, że szerszy jeszcze wybór fragmentów wspomnień konkursowych dostępny będzie dla polskiego czytelnika po opublikowaniu rozprawy doktorskiej Kamila Kijka⁵⁸.

3. Uwagi końcowe

Krótki przegląd stanu polskich badań na temat sytuacji ludności żydowskiej na ziemiach, które po 1918 r. weszły w skład Drugiej Rzeczypospolitej pozwala stwierdzić, że w ostatniej dekadzie pojawiło się kilka/kilkanaście różnej objętości prac, których autorzy w mniejszym lub większym stopniu uwzględnili kwestie dotąd przez badaczy poruszane marginalnie. W przeciwieństwie do dawniejszej historiografii, gdzie zajmowano się przede wszystkim relacjami politycznymi i dyplomatycznymi, względnie stosunkami gospodarczymi czy doświadczeniami Żydów niemieckich w zderzeniu z ich wschodnioeuropejskimi współwyznawcami, w polskim piśmiennictwie pojawiły się publikacje związane z życiem kulturalno-oświatowym, opieką społeczną, działalnością charytatywną czy stosunkami polsko-żydowskimi. Spore zainteresowanie wzbudzają też w ostatnich latach zajścia antysemickie i pogromy, których widownią stały się ziemie polskie jesienią 1918 roku, w pierwszych miesiącach

⁵⁵ *Barucha Milcha galicyjskie wspomnienia wojenne 1914-1920*, opr. P. Wróbel, „Biuletyn ŻIH”, 1991 nr 2; J. Rokoszyński, *Diariusz Wielkiej Wojny 1914-1915*, T. I i II, red. W. Caban, M. Przeniosło, Kielce 1998.

⁵⁶ R. Juryś, *Jeden dzień wolności: Zamość 1918*, Warszawa 1964. Zobacz też: M. Cześniak-Zielińska, *Raport na temat zajść antysemickich w Zamościu 28-30 grudnia 1918 roku (ze spuścizny Israela Cohena w YIVO Institute for Jewish Research)*, „Studia Żydowskie. Almanach”, 2011 vol. 1.

⁵⁷ *Ostatnie pokolenie. Autobiografie polskiej młodzieży żydowskiej okresu międzywojennego ze zbiorów YIVO Institute for Jewish Research w Nowym Jorku*, oprac. A. Cała, Warszawa 2003.

⁵⁸ K. Kijek, *Świadomość i socjalizacja polityczna ostatniego pokolenia Żydów Polskich w II Rzeczypospolitej*, [rozprawa doktorska napisana w IH PAN pod kierunkiem A. Landau-Czajki], Warszawa 2013.

Polski niepodległej i w czasie wojny polsko-bolszewickiej. Być może obchodzone w tym roku stulecie wybuchu Wielkiej Wojny zaowocuje większym zainteresowaniem tym okresem również ze strony badaczy zajmujących się studiami żydowskimi.

Okres pierwszej wojny światowej nie stanowi zatem białej plamy w studiach żydowskich. Obszar Królestwa Polskiego oraz guberni białoruskich i litewskich, które znalazły się pod zarządem etapowym Ober-Ost był już przedmiotem pogłębionych badań zarówno historyków polskich, jak zagranicznych, choć nadal niewiele jest opracowań monograficznych gmin żydowskich w tym okresie. Podczas gdy istnieje stosunkowo dużo opracowań na temat dziejów społeczności żydowskich w poszczególnych miejscowościach w międzywojniu, to lata pierwszej wojny wciąż nie cieszą się większym zainteresowaniem badaczy. Przede wszystkim jednak i nadal brakuje kompleksowego ujęcia sytuacji ludności żydowskiej, stosunków politycznych, relacji etnicznych w Galicji, a zwłaszcza w Wielkopolsce i prowincjach śląskich. Jakkolwiek jest wiele prac autorów niemieckich na temat pierwszej wojny, to polskie prowincje cesarstwa niemieckiego były przez nich traktowane marginalnie, czego zresztą nie należy traktować jako zarzut: w spektrum ich zainteresowania leżały całe Niemcy i postawy Żydów niemieckich w czasie wojny, stąd pewne różnice regionalne, drugorzędne z punktu widzenia zasadniczego celu ich badań, umykały. Eksploracja skomplikowanych relacji etnicznych na Śląsku w kontekście działań zbrojnych, losy nielicznej już po 1918 r. społeczności Żydów wielkopolskich czy polityka rządu austriackiego wobec mniejszości żydowskiej w Galicji w czasie trwania działań wojennych są bez wątpienia warte zainteresowania. Tutaj otwiera się pole dla badań polskich historyków, w tym regionalistów.